

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

„СИНОДИКЪТ“ НА ЦАР БОРИЛ И „ЗАКОННИКЪТ“ НА КРАЛ ДУШАН — ОБРАЗЦИ НА ПРАВНАТА КУЛТУРА НА ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ

Албена ИВАНОВА (София)

Продължителното съвместно съществуване на южните славяни и Византия обуславя наличието на общи културни модели, които се проявяват през различни исторически епохи, независимо от междудържавните взаимоотношения, политическите тенденции и променливия статут на отделните народности и феодални управители на територията на Балканския полуостров. Обвързването на това исторически обособено пространство със сходно проявяващи се културни явления е закономерност, произтичаща от единната балканска духовна общност, създадена в многовековното съжителство на балканските народи. Духовният живот на Балканското средновековие съдържа определени сходства, предпоставени от съответстващата на икономическата и държавната партикуларизация духовна унификация¹.

Двата паметника на правната мисъл на южните славяни — „Синодикът“ на цар Борил и „Законникът“ на крал Душан притежават сходства, които са резултат от равнището на юридическите познания на управляващите социални слоеве. В тези образци на правната култура на двете южнославянски държави — България (13—14 в.) и Сърбия (14 в.) се отразява по своеобразен начин стремежът към укрепване на централната власт посредством съчетаването на собствените етносни юридически традиции и прилаганите във Византийската империя закони и правила². Необходимо е да добавим, че обликът на двата текста, освен сходства, разкрива и специфични черти, свързани с функционалните различия между тях и обхвата на социалните и икономическите факти от периода 13 — 14 в. в двете балкански държави.

Създаването на тези правни текстове е следствие от амбициите на двамата владетели за силно централно управление, от една страна, и от назрелите обществени противоречия и конфликти, за които са необходими законни положения, от друга страна. И в двата паметника се откроява

устойчива тенденция — осъществява се рецепция на византийските правни модели в определен културно-исторически контекст — и България, и Сърбия се стремят към уеднаквяване с държавно-обществените структури — религиозни и светски — на Византийската империя и към регламентиране на функциите и отговорностите на различните социални слоеве чрез законодателната власт. „Синодикът“ и „Законникът“ са плод на законотворческата роля на двамата царе в исторически момент, когато мощта на Византия значително намалява поради териториално и политическо раздробяване, настъпило в резултат на кръстоносните походи и вътрешните междуособици³, а културата — осезаемо се поддава на влияние, чиито носители са западните рицари⁴.

Основното разграничение между двата паметника произтича от композиционните им особености. „Синодикът“ се състои от статии, докато „Законникът“ следва структурата на правен документ, съдържащ последователност от членове. Тематиката на Синодика е относително по-тясна от тази на „Законника“ — тя демонстрира отношението на управляващите към еретиците, нарушаващи църковните правила и уставни положения.

Тази проблематика присъствува и в „Законника“, но там се регламентира по-широк кръг взаимоотношения във феодалната държава, свързани в много случаи с обичайното славянско право.

И двата текста съдържат богати сведения за значими събития в двете държави. Специфичните отличителни черти на структурата и съдържанието на тези средновековни документи произтичат от непосредствено отразеното в тях отношение на съставителите им в царските канцеларии към политическите взаимоотношения на Балканите и от конкретния социално-исторически контекст в отделните балкански региони. Необходимо е да вземем под внимание фактите, че по време на управлението на Борил (1207-1218) България се намира във временен упадък, а Сърбия при крал Душан през 14 в. е във възход, който може да бъде съпоставян с разцвета на България при царете Симеон (893—927) и при Иван Асен II (1218—1241). Смяната на политическите хегемони в Европейския Югоизток обаче протича успоредно с консервативното възприемане и прилагане от южните славяни на юридически модели от Византия и съчетаването им с оригинални моменти в юридическата им практика, често пъти повлияна от славянското обичайно право.

И „Синодикът“ и „Законникът“ разкриват една важна закономерност в съществуването на южнославянската средновековна култура: византийският модел прониква в определена територия, населена от славяни, в такъв социално-исторически контекст, който наподобява в значителна степен предхождащия го византийски социално-исторически контекст. Естествено прилагането на подобен модел не е строго еднолинейно и зае-

мането му никога не е буквално, а отразява някои черти на местната славянска култура.

Централно място в „Синодика“ на цар Борил заема борбата срещу еретиците. Текстът на паметника в първоначалния му цялостен и завършен вид е предназначен да осъди богомилите, срещу които царят и висшето духовенство свикват събор през 1211 г. в столицата Търново. Целта на съставянето на „Синодика“, четен в първата неделя на Великия пост, е „узаконавяването на богочестното предание“. Докато основна заплаха за българската държавност и църква са богомилите, то в епохата на Душан съдържанието на понятието „ерес“ според неговия „Законник“ се разширява — освен обобщаващото название „еретик“, за когото се предвижда според византийската съдебна практика клеймо на лицето⁵, като ерес се тълкува и католическата вяра, свързана с латинското присъствие на Балканите. Членове 6, 7 и 8 в „Законника“ се отнасят до латинската ерес⁶. Докато „Синодикът“ предвижда непрекъснато и категорично анатемосване на еретиците, то латинската ерес в „Законника“ има алтернатива — онези, които са се заблудили от нея, имат право да се върнат обратно в лоното на християнството, разбираемо в православната му форма (чл. 6). Алтернативата обаче е придружена със санкцията на православния византийски закон — този, който не се възвърне в православието, „да се накаже, както е написано в Законника на светите отци“. Това положение е сходно на изказваните в „Синодика“ анатемии. Член 7 цели пълното изолиране на територията на могъщата Душанова държава от влиянието на латинската ерес и възвръщане на предишната доминанта на православието: „И да постави великата църква (т.е. патриаршията) първосвещеници по всички тържища, да обърнат християните, които са се обърнали в латинска вяра, от латинската ерес и нека им дадат духовно наставление, и да се възвърне всеки в християнството“⁷. За разлика от „Синодика“, където се лансират полюсни категоризации на населението — еретиците обезателно подлежат на анатема, а на представителите на феодалната аристокрация и висшия клир се изказват молитвословия и славословия, в „Законника“ се проявява имперският стремеж към приобщаване на отделни народности към политическата линия на силната централна власт.

Появата на „Синодика“ на цар Борил в началото на 13 в. съвпада с окончателната редакция на този вид паметници във византийската писменост⁸. Съществуващите религиозни борби и смутове във византийската църква пораждат необходимостта от изобличаване на отклонилите се от нея на вселенските и местните събори, както и от появата на този вид помагала — синодици, в чиято форма се е отстоявала чистотата на православието. Синодиците са били разпространявани в превод и на българска, и на сръбска територия. „Синодикът“, преведен по повеля на цар Борил, следва тематична линия, която е установена от отците на църквата⁹. Според Попруженко гръцката редакция на „Синодика“ от 12 век е

послужила като оригинал за „Синодика“ на цар Борил. Срещу богомили-те българският цар си служи с установената практика на византийската църква, акт, чрез който се цели засилване на централната власт.

Сръбският изследовател на „Законника“ Бранислав Неделкович подчертава значението на съборите като обичайноправни институции, характерни за времето на управлението на цар Стефан Душан (1331—1355)¹⁰. Приемането на „Законника“ става през 1349 г. През 1354 г. се внасят известни допълнения в него. Докато съборът на Борил следва византийския модел, стремежи се да обедини народността около управляващите съсловия, като я изолира от еретическото движение, то съборите по време на управлението на Душан носят отпечатъка на обичайните събрания на старите боляри, където се коментира значението и ролята на всички участници в живота на държавата и обществото. И двата правни паметника утвърждават йерархията на съсловията във феодалната държава според модела на византийската държавностна традиция. „Синодикът“ постига тази цел изключително чрез придържане към посочения модел, докато „Законникът“ се позовава, освен на него, и на съхранените в бита обичайноправни норми.

Независимо от факта, че много византийски територии през 14 в. минават във владение на Стефан Душан¹¹, формулираните в „Законника“ положения против латинската ерес са в пълен синхрон със схващанията на голям брой византийски духовници и теолози — противници на католицизма, живели през периода 13 — 15 век, които проповядвали и пишели против „латинската ерес“ и против сътрудничеството с папската власт¹². Изказаните постановки за „латинската ерес“ в „Законника“ свидетелстват, че обявилият се през 1346 г. за „цар на гърците, сърбите и българите“ Душан отстоява идеята за запазване и отстояване на православния облик на Балканите, като я включва като градивна съставка на политическата си хегемония. Гъвкавата политика на този владетел се проявява и в юридическата му практика. „Законникът“ се е прилагал заедно с Юстиниановите закони и със „Синтагмата“ на Матей Властар, които са били типични в областите, населени с византийско население, докато „Законникът“ е действувал там, където славянското население се е ръководело от славянското обичайно право¹³. Особено силно то се проявява в член 41 за неотчуждимостта на земята¹⁴. Душан актуализира византийската юридическа традиция и осъществява продължението — в нов исторически контекст, като я превръща в изключително важно условие за консолидация на своята православна държавна формация¹⁵.

И двата паметника съдържат факти за уредбата на феодалните държавни структури и църковното устройство, за уреждането на правата и взаимоотношенията на различните съсловия в определените от стечението на историческите обстоятелства граници на балканските държави през тези периоди (13—14 в.).

Тези правни документи съхраняват и актуализират византийските постижения и приноси в юридическата практика на средновековния южнославянски православен свят. В този смисъл връзката между Империята и южнославянските държави отразява съзнанието за необходима приемственост при осъществяване на рецепцията на вече постигнатото в тази сфера на културата. При Душан византийското влияние в областта на правната мисъл е следствие от модела на цялостната политика на владетеля. Нека припомним, че коронясването му за цар става на събор на 16 април 1346 г. съгласно църковните обреди и според византийския церемониал. От самото начало на управлението му Византия е образец на владетелското му поведение. При Борил византийското влияние върху по-късните наслоения в българския оригинален текст на „Синодика“, осъществени през 14 век, обхваща начина на изразяване на възвеличаването на феодалната върхушка. Утвърждава се съхранението на официалната българска държавностна традиция чрез изказването на вечна памет на царете в хронологическата линия от Иван Асен II до Иван Александър и Иван Шишман, на членовете на царските семейства и на висши църковни служители. Провъзгласено е и името на Патриарх Евтимий. Обединяването на имената на представителите на светската и духовната аристокрация е противопоставено на имената на еретиците — носители на деструкцията на официалните държавностни идеали и разрушители на единната православна балканска общност, изправена пред нови исторически реалности през 14 век.

„Синодикът“ и „Законникът“ следват византийската традиция и по отношение на факта, че самите те са писани закони, а във Византия векове наред съденето ставало само по писани закони. Тук е мястото да отбележим, че през 12 в. съдебните нрави на Византия били повлияни от латинците. Така например, през 12 век „били въведени словесните дебати, благодарение на които обвинението се потвърждава или опровергава, а на обвиняемия предлагали да се подложи на изпитание чрез огън, за да се оправдае от приписаното му частно или публично престъпление“¹⁶. Репродуцирането на византийските образци в южнославянските държавни образувания означава поддържане през тези векове на юридическата практика, създадена в общността на православиято.

Сходствата и различията между „Синодика“ и „Законника“ разкриват своеобразието на функциониращото у южните славяни правно съзнание. Дватама владетели чрез средствата на византийската правна мисъл и традицията на славянското обичайно право¹⁷ се стремят да укрепят основите на българската и сръбската държавност.

БИБЛИОГРАФИЯ И БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Ничев, Б. Основи на сравнителното литературознание, С., 1986, с. 17—18.
- ² Вж по-подробни сведения у: Надежда Драгова, Балканският контекст на старобългарската писмена култура (VIII—XII век), С., 1992, с. 138—161.
- ³ Ангелов, Д. История на Византия, Трета част, С., 1976, с. 5—49, с. 110—123.
- ⁴ Дил, Ш. Византия и Западът в епохата на кръстоносните походи — В: Шарл Дил, Алфред Рамбо, Византия, Издателска къща „Херодот“, 1992, с. 181—196.
- ⁵ Член 10 в. Ф. Зигель, Законникъ Стефана Душана, Санктпетербургъ, 1872, с. 12.
- ⁶ Пак там, с. 10—13.
- ⁷ Преводът е на авторката.
- ⁸ Попруженко, М. Г. Синодикъ царя Борила, В: „Български старини“, книга VIII, С., 1928, с. XII.
- ⁹ Пак там, с. XII.
- ¹⁰ О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана са посебним освртом на доношење Законика цара Стефана Душана. — В: Законик цара Стефана Душана (Струшки и Атонски рукопис), Књига I, Београд, с. 25.
- ¹¹ Брагојевић, М. Идеја и стварност Душановог царевања, В: Историја српског народа, Прва књига, Београд, 1981, с. 526.
- ¹² Ангелов, А. История на Византия, Трета част, С., 1976, с. 155—156.
- ¹³ Бартош, М. Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана (1349 и 1354 године), В: Законик цара Стефана Душана (Струшки и Атонски рукопис), Књига I, Београд, 1975, с. 17.
- ¹⁴ Зигель, Ф. Законникъ Стефана Душана, ..., с. 28—29.
- ¹⁵ Законодателството на Душан отговаря на амбицијата на владетеля да съперничи на Византийската империя.
- ¹⁶ Дил, Ш. Византия и Западът в епохата на кръстоносните походи, В: Шарл Дил, Алфред Рамбо, Византия, Издателска къща „Херодот“, 1992, с. 193.
- ¹⁷ То се прилага активно в юридическата практика по време на управлението на Стефан Душан (1331—1355).